

TO BE, OR NOT TO BE
В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ

To be, or not to be — that is the question... Перший переклад цього славетного монологу з'явився українською мовою 1882 р. в Києві, коли царський уряд Росії забороняв видавати чи привозити з-за кордону українські книжки, нотні видання з українськими словами, виконувати на сцені українські п'єси, пісні й т.п. Назва цього напівлегального київського видання: *Гамлет, принц Датський*. Автор перекладу — Михайло Старицький, уже тоді відомий поет і перекладач.

Заборона друкувати українське слово діяла, з допомогою поліції, але продажність царських чиновників була така поширена, що за горілку можна було отримати бодай тимчасовий дозвіл. М. Старицький, як відомо серед неширокого кола дослідників, мав не лише поетичний хист, а й непересічну здібність діставати дозволи на друкування книжок такою українською мовою чи ставити українські п'єси на сцені. Таким чином, ще 1870 р. в Києві побачили світ його *Сербські народні думи і пісні*, а 1881 р. — оригінальні вірші під назвою *З давнього шитку*. Зрідка з'являлися книжки рідною мовою інших українських письменників.

Гамлета пробував перекладати Павлин Свенцицький (Павло Свій) ще до Старицького, але мабуть розчарувався своєю працею. Надрукована була тільки перша дія в журналі *Нива* (Львів, 1865). До речі, першим перекладом із Шекспіра на українську мову взагалі була пісня Дездемони з п'єси *Отелло*: Микола Костомарів переспівав її 1840 р. Вона подібна більш до нашої народної пісні, аніж до англійського першотвору. Як бачимо, Шекспір прийшов до української літератури дуже пізно, хоч переклади й перерібки творів західноєвропейських авторів траплялися в нас ще за козацько-гетьманської доби (*Декамерон* Бокаччо та інші).

Остання чверть XIX ст. минала з одного боку під царською забороною друкувати українське слово, а з другого — під пожвавленою діяльністю українських перекладачів з інших мов. М. Старицький у листі до Івана Франка висловив дуже цікаву думку з приводу цього: "Переклади... я уважав і уважаю... за найцінніший труд у добу виховання мови: вони дають найкращу гімнастику слову... збагачують засоби... укоріняють силу..."¹ Не випадково він і взявся за *Гамлета*. Монолог головного героя великою мірою нагадував тогочасну дійсність в Україні під царським устроєм, що прагнув обмежувати українську націю в її культурному розвитку. Саме тому слова "To be, or not to be..." М. Старицький перекладає "Жити чи не жити..." Адже йшлося про життя чи смерть нації, якій забороняли читати рідною мовою. Михайло Драгоманів у своїй брошурі *По вопросу о малорусской литературе* (Відень, 1876) наводить ту ганебну заборону, т. зв. Емський указ, повністю.

У світлі чи пак у темряві тих обставин стає цілком зрозуміло й виправдано, чому український перекладач почав *Гамлетів* монолог словами "Жити чи не жити? Ось в чім річ" та ще й додав таке пояснення в примітці: "У Шекспіра To be, or not to be, себто, по-англійськи, бути, существовати, пробувати в житті. Я перевагу дав слову "жити", бо тут про це саме йде річ".²

Російська реакційна критика накинулася була на цей переклад М. Старицького не скільки із-за "неточности", як із запереченням самої

ідеї перекладати твори світових класиків на українську мову. У цій неперекірливій кампанії взяв участь, мабуть неспівомо, навіть непоганим двомовним письменником Д. Л. Мордовець (Мордовцев), пустивши у світ вигадку, нібито перший рядок монологу перекладено "Жити чи не жити — ось завіска".³ Такого в перекладі М. Старицького немає. Наклепницька критика, очевидно, гримала в унісон із офіційною політикою царського уряду, який вів адміністративний наступ на українську культуру, прагнучи зросійщити її носіїв, як також інші нації та народності в імперії. Тому висміювання української мови як такої гарцювало по сторінках реакційної преси. Лише зрідка траплялися прихильні відгуки на переклад, зокрема в київському часописі *Заря* (13 жовтня 1882 р.) та в московській *Газеті А. Гатцука* (ч. 47 за 1882 р.), що її видавав українофіл Олекса Гатцук, брат Миколи Гатцука, автора *Вжинку рідного поля* (1857).

Хронологічно другий перекладач,⁴ Пантелеймон Куліш, чий *Гамлет, принц данський*, надруковано у Львові 1899 року з передмовою І. Франка, починає монолог словами "Чи бути, чи не бути, от питання!" Взагалі кажучи, Кулішів переклад точніший (іноді навіть буквальный), ближчий до першотвору, ніж переклад Старицького. Про це можна пересвідчитися, порівнюючи тексти та їхню образність із оригіналом.

У Шекспіра (за виданням Viking Press, Н.-Й, 1944, с. 57)	У Старицького (за зб. <i>Поетичні твори</i> , К., 1958, с. 455-57)	У Куліша (За кн. <i>Гамлет...</i> , Львів, 1899, с. 71-72)
The slings and arrows of outrageous fortune	і каміння, й стріли од лихої навісної долі	Праці і стріли злючої фортуни
to take arms against a sea of troubles	Чи повстати на те море туги	Чи збунтуватись проти моря туч
(Тут обидва перекладачі не впоралися, бо trouble — це радніше "неспокій", "турбота", якась "біда"; українські відповідники цього не передають)		
When we shuffled off this mortal coil	Коли ми тісне це тіло скинем	Як струсемо земні тривоги
(Здається, сюди краще підходив би вислів "смертельна петля")		
the whips and scorns of time	Цього світу напади й зневаги	нешастя житні
(Безперечно, Старицький тут упорався краще)		
th' oppressor's wrong, the proud man's contumely	можних кривди, гордих дук образи	І насміхи, гнет сильних, знуцання гордині
The insolence of office	влад свавольства	Загайливість закону
(Неологізм "загайливість" сам по собі дуже добрий, але не відповідає тямці першотвору, в якому — "зухвальство")		

З цього порівняння виходить, що мова у М. Старицького добра, окремі вислови суто народні, напр., "навісна доля", "кривди та наруги",

"гідкі недолюдки". Але ритм перекладу цього монологу, як і всієї п'єси, не відповідний: перекладач користується не ямбом, як у першотворі, а хоресом (із переборами) та ще і в стилі сербських епічних пісень, які він перекладав незадовго перед цим. Брак ямбу знижує тональність осуду з уст Гамлета на адресу влади й несправедливості закону. У П. Куліша ця тональність краща, завдяки ямбові; відчувається якась піднесеність, але в окремих випадках його лексика надто книжна, архаїчна, подекуди навіть нестравна — суть монологу розпливається й не діє так зосереджено, афористично, як у Шекспіра. Напр., гарний вислів у першотворі

And thus the native hue of resolution
Is sickled o'er with the pale cast of thought,

що значить "і таким чином природній відтінок (вияв) рішення підрізано блідим висловом думки", П. Куліш перекладає

І так природній рум'янець відваги

Вкриваєсь блідним покостом задуми.

Якщо зі словами в першому рядку можна, не без вагання, погодитися, то в другому "покіст" (тепер із наголосом наприкінці), що означає лак, себто varnish, як було так і залишається невідомим, діалектним. Чи не з польської мови взяте? Ясна річ, воно не сприяє стравності монологу, скерованого зі сцени до слухача-глядача, хоч його можна вжити в іншому жанрі, де автор не зацікавлений у негайному сприйманні його твору. Крім того, П. Куліш переносить живцем у свою мову таке, що з погляду сучасного мововжитку сприймається як виразно не українське: трус, жизнь, внаслідували... (по-нашому: боягуз, життя, успадкували). Ці слова стали надбанням російської мови. Між іншим, дивлячись ретроспективно на чистоту лексики, я пройшов до висновку, що найчистіша мова того часу була в Івана Нечуя-Левицького — її вживаємо тепер як сучасну нормативну мову (із деякими застереженнями). У всіх інших поетів і письменників минулого сторіччя, за винятком хібащо М. Коцюбинського, частіше зустрічаємо такий вислів чи таке слово, що тепер не входить у сучасну норму.

Не раз уже звертали увагу на те, що Кулішева лексика переважана чужими словами та архаїзмами. У його ранніх творах — навпаки — мова значно чистіша, близька до народної. Можливо тут вина не скільки самого письменника, як тогочасної неустійненої лексики, що не мала достатньої кількості слів на різні семантичні відтінки, особливо абстрактних понять. П. Куліш, як і М. Старицький та інші сучасники, мусили "кувати" нові слова. З того часу дійшло до нас чудове "обрій", замість чужого "горизонт". Сотні таких неологізмів увійшли до найціннішого скарбу української національної мови! Вони більше усамостійнюють нас, відрізняючи від сусідів.

І. Франко, в передмові, дуже суворо поставився до Кулішевого *Гамлета*, але й відзначив немалі позитиви, особливо те, що "Куліш — перворядна зірка в нашому письменстві" (тепер би ми сказали "першорядна зоря"), що тримався він першотвору значно ближче, "докладніше, ніж його попередники", надаючи перекладові "свій індивідуальний кольорит":

усякий, хто від тепер у нас захоче брати ся до праці над перекладанєм Шекспіра, буде мав стежку протерту Кулішем, масу зворотів уковану ним, масу слів і фігур уведених у наш літературний скарб.⁵

Сучасна дослідниця Марія Шаповалова слушно відзначає в Куліша "відчуття Шекспірового стилю"⁶ і назагал високо оцінює його працю.

Після М. Старицького й П. Куліша з'явилось кілька інших перекладів *Гамлета*, зокрема буковинця Юрія Федьковича та кубанця Якова Жарка. На жаль, усі вони не доступні на цьому континенті. Натомість тритомове видання творів Шекспіра, що вийшло в світ у Києві 1964 р., можна дістати. У другому томі цього ювілейного видання (до 400-річчя з дня народження великого британця) уміщено *Гамлета* в перекладі Григорія Кочура. Порівняння оригіналу з трьома українськими відповідниками свідчить про послідовну й фахову працю сучасного перекладача.⁷

Оригінал
(За виданням *Shakespeare*,
London, 1843, VIII, 87-88)

Ham. To be, or not to be, that is the question :
Whether 't is nobler in the mind, to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune,
Or to take arms against a sea of troubles,
And by opposing end them?—To die,—to sleep,—
No more ; and, by a sleep, to say we end
The heart-ach, and the thousand natural shocks
That flesh is heir to,—'t is a consummation
Devoutly to be wish'd. To die,—to sleep ;—
To sleep ! perchance to dream ;—ay, there 's the rub ;
For in that sleep of death what dreams may come,
When we have shuffled off this mortal coil,
Must give us pause : there 's the respect,
That makes calamity of so long life :
For who would bear the whips and scorns of time,
The oppressor's wrong, the proud man's contumely,
The pangs of dispriz'd love, the law's delay,

The insolence of office, and the spurns
That patient merit of the unworthy takes,
When he himself might his quietus make
With a bare bodkin ? who would these fardels
To grunt and sweat under a weary life ; bear,

But that the dread of something after death,
The undiscovered country, from whose bourne
No traveller returns, puzzles the will ;
And makes us rather bear those ills we have,
Than fly to others that we know not of ?
Thus conscience does make cowards of us all ;
And thus the native hue of resolution
Is sicklied o'er with the pale cast of thought ;
And enterprizes of great pith and moment,
With this regard, their currents turn away,
And lose the name of action.—Soft you, now !
The fair Ophelia :—Nymph, in thy orisons
Be all my sins remember'd.

Переклад М. Старицького 1882 р.
(за вид. *Поетичні твори*,
Київ, 1958, с. 455-57)

Жити чи не жити ?
Ось в чім річ. Бо що є благородніш.—
Чи приймати і каміння, й стріли
Од лихої навісної долі.
Чи повстати на те море туги
Й тим повстанням покінчить все разом ?
Вмерти — сном заснути, й більш нічого.
І сказати, що отой сон одразу
Нам урве усі душевні боля,
Силу мук, що спалив нашої плоти,—
То такий кінець це прехороший,
Що його повинні ми жадати.
Вмерти—спати... спати ? Можє, снити ?
Ось в чім клопіт ! Бо які сни можуть
Завітати до нас в спанні тім мертвим.
Коли ми тісне це тіло скинем ?
Ось, що мусить зупинити руку.
Так ! Ця думка, ця непевність тільки
Нам і чинить довговічним горе !
Адже справді, хто б схотів терпіти
Цього світу напади й зневаги,
Можних кривди, гордих дук образи.
В погордованім коханні муки,
Влад свавольства, судів наших кривди
Та наруги, що найширшим людям
Оті гидкі недолюдки чинять —
Хто схотів би, коли б знав напевно,
Що цим шилом їх позбутись можна ?
Хто б схотів в цьому ярмі вік поїти,
Нидить тяжко під життям злиденним.
Коли б страх іше чогось по смерті.
Невідомість там — тії країни.
Звідкіля ніхто ще не вертався.
Не збивали боязкої волі ?
І радніші ми терпіть тут анхо.
Ніж порватись до країн незнаних !
Так з нас совість полохливих робить,
Так одваги приуроджений колір
Полотніє від блідої думки ;
Так завязяті й запальні заміри
З свого шляху вмить звертають набік
І втрачають самих вчинків мення
Перед тою ж гадкою.. Цсс ! тихо !
Ось краса — Офелія... О, зірко !
Пом'яни гріхи мої в молитвах !

Переклад П. Куліша (за вид.
Гамлет, Львів, 1899, с. 71)

Чи бути, чи не бути, от питання!
Що благородніше в душі: терпіти
Праці і стріли злющого Фортуни,
Чи збунтуватись против моря туч
І бунтуванням їм кінець зробити?
Умерти, се заснути, більш нічого,
І своїм своїм сказати: ми кінчаєм
Всі муки серця й тисячу природніх
Тортур, що ми внаслідували тілом.
Сього кінця жадати нам — побожно.
Умерти, се заснути; заснути! а може,
Сни бачити?... Отгуг-то й в перешин
У сні чи в смерті що-то буде снятись,
Як струснемо земні тривоги з себе?
От що нас зупиняє. От увага,
Що робить довгими нещастя життя.
Бо хто б сховався весь вік терпіти муки
І насміхи, гнет сильних і знущання
Гордні, біль одіпханутого серця,
Загайливість закону, підлість суддів
І ту зневагу, що заслуга мовчки
Приймає від вікчемних,
Коли б міг сам, одним штихом кинджала
Від усього цього спасти ся? Хто би
Ніс той тягар, стогнав і прів під тиском
Життя, як би не страх чогось по смерті?
Як би не той нещасний край, з котрого
Ще не вертав ніхто, мутив нам волю?
То й радше зносим біди ті, що маєм,
Аніж тікати до иньших нам незаних.
От так то совість трусами нас робить,
І так природній рум'янець відваги
Вкриваєсь блідним пікоством задуми,
І замисли могутні та важкі
Від погляду сего звертають на бік
І траплять назву діл. Та годі! Бач,
Офелія вродлива! Німфо, помяни
В твоїх молитвах всі гріхи мої!

Переклад Г. Кочура (за вид.
1964 р., т. 2, с. 410-11)

Так. Бути чи не бути — ось питання.
В чім більше гідності: терпіти мовчки
Важкі удари нависної долі,
Чи стати збройно проти моря мук
І край покласти їм борнею? Вмерти —
Заснуть, не більш. І знати, що скінчиться
Сердечний біль і тисяча турбот,
Які судились тілу. Цей кінець
Жаданий був би кожному. Померти —
Заснути. Може, й бачити сонниди?
У цьому й перешина. Що присниється
Нам може у смертельнім сні, коли
Вантаж земної суети ми скинем?
Оце єдине спонукає зносити
Усі нещастя довгого життя;
Інакше — хто ж би стернів глум часу,
Яро гнобителів, нишу духвальців,
Зневажену любов, суди неправі,
Нахабство влади, причінки й знущання,
Що гідний зазнає від недостойних, —
Хто б це тернів, коли удар кинджала
Усе кінчає? Хто б це став потіти,
Вгинаючись під тягарем життєвим,
Якби не страх перед незаним чимось
У тій незвіданій країні, звідки
Ще не вертався жоден подорожний?
Миритись легше нам з відомим лихом,
Аніж до невідомого спінити;
Так роздум робить болгузів з нас,
Рішучості природжений рум'янець
Блідю барвою вкриває думка,
І збочує величний намір кожен,
Імення вчинку трапляє. Та годі!
Офеліє! В своїй молитві, німфо,
Згадай мої гріхи!

Кочурів переклад не скрізь точний, але адекватний, відповідний першотворові. Це справді першорядний осяг перекладацького мистецтва, зі збереженням Шекспірового стилю та загальної тональності трагедії. Серед наявних українських перекладів чи переспівів (так пишуть про працю Ю. Федьковича), з яких я навів покищо тільки три, почасти розглянувши їх, Кочурів різновид безперечно найкращий. Створений засобами тепер високо-розвиненої української мови, Гамлетів монолог сприймається як зразок у відтворенні майже всіх відтінків англійської мови в наведеному монолозі.

Близький до Кочурового переклад Юрія Клена — і якістю виконання і текстуально. Освальд Бурггардт (дійсне прізвище цього відомого поета на Заході) переклав усю трагедію ще в Україні протягом 1930 р. Закінчивши працю, він передав рукопис Державному видавництву в Харкові, згідно з підписаним договором. А сам, захопивши копію, змушений був тікати, бо вже почався розгорнений московський наступ на Україну — суд над членами СВУ, колективізація, арешти, заслання й т.п.

Тут можна вдатися до короткого спогаду. Коли Ю. Клен ночував у мене в Авгсбурзі 1947 р., за кілька тижнів до своєї смерті, ми говорили про його минуле. Неговіркий, він таки розповів трохи про себе. Мені запам'яталися його слова: "Передавши рукопис та отримавши гонорар, я махнув на південь із копією *Гамлета*, щоб виїхати закордон". Я згадую це для того, щоб засвідчити, що рукопис перекладу Шекспірової трагедії зостався в Держвидавві, в Україні. Опісля він міг потрапити до літературного архіву, куди мали доступ деякі письменники. Крім того, Кленів переклад надруковано 1960 р. в Торонті, у четвертому томі його *Творів*,⁸ себто на чотири роки раніше за появу різновиду Кочура. Не виключено, що київський перекладач міг підчас тимчасової полегші якось дістати торонтське видання й покористуватися ним у своїй праці.

Нічого недоброго в цьому я не бачу. Адже Г. Кочур — талановитий поет і фаховий перекладач. Його збірка *Відлуння* (Київ, 1969), складена з перекладів переважно європейської поезії, — це значний внесок в українську літературу. Напр., першу строфу "Осінньої пісні" Поля Верлена в його виконанні можна назвати шедевром. Отже, чому б не міг такий самобутній поет читати інший переклад *Гамлета*? Чи навіть адаптувати з нього, що практикував і сам Шекспір. Як би там не було, порівняння окремих суміжних рядків чи висловів ясно вказує на виразну текстуальну подібність:

В Ю. Клена (1960)

У Г. Кочура (1964)

терпіти...

чи враз повстати проти моря мук,
ім край поклавши? Вмерти —
це заснути... Не більше...

Вмерти — це заснути.

Заснуть... А може бачити сновиддя!

; ...яких сновиддів

зазнати доведеться в смертнім сні,
коли ми скинемо земне ярмо.

Так роздум робить з нас страхополохів
і рішенця рум'янець природжений
блідота думки хворої вкриває.

Офеліє! У молитвах твоїх
згадай гріхи мої, прекрасна німфо!

(*Твори*, 1960, т. 4, стор. 106–107).

терпіти мовчки...

Чи стати зброєю проти моря мук
і край покласти... Вмерти —
Заснуть... Не більш...

Померти —

Заснути. Може й бачити сновиддя?

Що приснитись

Нам може у смертельнім сні, коли
Вантаж земної сусти ми скинемо?

Так роздум робить боягузів з нас,
Рішучості природжений рум'янець
Блідою барвою вкриває думка.

Офеліє! В своїй молитві, німфо,
Згадай мої гріхи!

(*Шекспір*, т. 2, 1964, стор. 410–11).

Подібність могла постати з намагання перекладачів триматися ідіоматичних висловів української мови ("покласти край" і т. п.). Можна робити ще одне припущення: Г. Кочур виконав ґрунтовне редагування Кленового перекладу і підписав його своїм іменем, бо згадувати еміграційного поета в Україні суворо заборонено, хібащо з двоповерховою лайкою. Відомо, що переклади Миколи Зерова брав на себе О. І. Білецький, упорядник *Хрестоматії давньої української літератури*... У всякому разі

Кочурів переклад, хоч виразно залежний від Кленового, тонально кращий, відшліфований, більш милозвучний, ніж у Ю. Клена, в якого зрідка трапляються навіть кострубаті чи немилозвучні вислови: "звертають вбік"...

Тепер наведу повністю Кленів переклад монологу поряд перекладу І. Костецького, що з'явився кілька років пізніше.

Ю. Клен

(Твори, 1960, IV, с. 106-107)

І. Костецький

(Сучасність, 1964, 4, с. 55-56)

Чи жити, чи не жити — ось питання. Буття. Чи — небуття? Отож і запит:
Що для душі шляхетніше: терпіти всі стріли і каміння злої долі, чи враз повстати проти моря мук, їм край поклавши? Вмерти це заснути. Не більше. В сон поринути — і край всім болям тіла й сотні інших мук, що є спадщина тіла. Це ж мета, якої прагнеш. Вмерти — це заснути. Заснуть... А може бачити сновиддя! Ніхто не відає, яких сновиддів зазнати доведеться в смертнім сні, коли ми скинемо земне ярмо. Оце й спинає нас: кому ж інакше була б охота зносити негоди довженного життя, удари долі, гнобителеву кривду і зневагу, і муки безодвітного кохання, зухвальство уряду і беззаконство, і ту наругу, що терплячий труд мовчазно від негідника приймає! Кому була б охота це терпіти, якби він міг оголеним кинджалом всьому покласти край? Хто тягарі, пітніючи і стогнучи, тягав би? Страх перед тим, що буде після смерті, країна та незнана, звідки ще ніхто не повертався, — це спинає. [:-] Ти молишся? Я грішний. Пом'яни.

Буття. Чи — небуття? Отож і запит:
Про гідність. Бо терпіти — чи це ж гідно? Огидна доля. В ній праці. В ній стріли. То, може, морю горя — збройний спротив? Сконати, але в битві? Скін. Спання. Адже -- не більш. І тим спанням скінчити. Всі скруки серця, тисячі природних Стрясінь, що плоть успадкувала, — ось він, Той підсумок завітний. Смерть. Спання. Спання! І — з сном? Тут вам і заковика. У смертному спанні — що ж там за сон! Ярмо минушого струсивши з себе, Ми — що? Перерва, прірва, чи не так? Тим і шануєм довголіття лиха. Бо хто б захтів бичі та глузи часу Тут зносити, і тиск, і лайку гордих, Любови біль, законів зволікання, Безстиддя установ, і стусани Заслужі тихий чоботом нікчемства! Таж досить шпильки, шпички, так, шпигачки-- І свинству край. Хто б побажав крехтати, Пітніти під життєвим тягарем, Якби не страх: що буде там, за смертю, В неслідженій землі, звідкіль заїжджий Ще жодний не вертався? — якби цей жах Не плутов волло! Ну, й волієм свійське Нам зло, аніж утечу в те несвітське. В свідомості ми всі страхополохи: Наважене фарбується в розважне, Питоме блідне, відтінки недуги, — І зачини ядерні, небосажні, Вже роздумами збочені в бігу, Втрачають назву дії. Але — стоп. Офелія. Ну й цяця! Рибко, що —

Кленів переклад виконано доброю мовою, що задовільно передає першотвір. Навіть незвичні вислови, напр., "спадщина тіла" чи суто розмовне "довженний" (власливе більше Осьмачці, ніж йому самому), зовсім не разять і щільно вкладаються в лексику перекладача. Можна мати застереження щодо милозвучності — уже згадано "звертають вбік". Можна ставити запитання — що краще: "стріли і каміння" чи "стріли та каміння", "потужні і завязі" чи "потужні та завязі". На мій погляд, вислови зі сполучником "та" кращі. Фразу "імення вчинків" (нааяну також у Кочура) я заступив би висловом "назви вчинків", бо "імення" стосується живих істот, а не абстрактних понять. Але все це, підкреслюю, не гальмує стилістичної насолоди. Кленів переклад — значний осяг усталеної лексики й

високорозвиненої мови. Кочур, у порівнянні з ним, виграє лише кращою тональністю і певним шліфом.

Переклад І. Костецького мовно дуже відмінний. Модерніст у своїй оригінальній творчості, любитель нетрафаретних висловів, намагається цей перекладач бути цілком незалежним від попередників. Якщо досі у всіх "бути чи не бути", за винятком М. Старицького, то тепер з'являється "Буття. Чи — небуття? Отож і запит". Буття — це радніше філософське визначення, аніж номінальне "бути, жити". Якби й далі йшла мова у стилі такої медитації, то все було б гаразд. Але "запит" — це, передусім, "вимога чи прохання", "потреба в чомунебудь" (СУМ, т. 3, с. 256). Лише в говірній лексиці може стати синонімом до "запитання". Таким чином тямка, вкладає в англійське question, розпливається в перекладі й не б'є в ціль.

Прилюбність І. Костецького до кореневих іменників, тобто без наростків і закінчень, виявляється і в розмовному "глузи" (ідіома: "на глузи взяти"). Взагалі кажучи, його слівництво занадто знижене, приземне, майже бурлескне: "захтів" (замість нормативного "захотів"), "отож", "стусани", "шпигачки", "свинство", "крехтати", "стоп", "цяця" (Офелія), "рибко"... Мало не змагання з Гулаком-Артемовським! Задумливий Гамлет, з "очима духа", прагнучи осмислити "буття чи небуття", перетворюється майже у блазня, якщо не в дядька Пархома. Те, що було втаємничене, стає звичайним, без глибокого сенсу, який завжди присутній у першотворі.

Позитиви І. Костецького полягають лише в тому, що він, в основному зберігаючи зміст, т о р и т ь на основі перекладеного першотвору, грає словами, застосовує алітерації й т.п.: "гідність... гідно? Огидна доля", "Смерть. Спання. Спання!" "У смертному спанні...", "Скін. Спання... спанням скінчити всі скрухи серця..." Не випадково з'явилося в нього й оте осоружне, осміяне сто років тому, "заковика", що в буденній мові прекрасно виконує гумористичну роль, але для Гамлетового монологу, на мій погляд, не надається. Якщо визначати місце перекладу І. Костецького, то я поставив би його після Кочурового і Кленового.

На закінчення годиться згадати про інсценізації *Гамлета* в Україні. Уперше було здійснено виставу цієї трагедії українською мовою в аматорському гуртку "Громада" 1873 р. в Києві, очевидно за рукописним перекладом М. Старицького. Музику написав Микола Лисенко.

Вистава відбулась на Хрещатику, в домі Мозера і вдруге — у А. (Олександра? — ЯС) Кониського... поставлено не всю трагедію, а лише уривки... і монолог Гамлета "Бути чи не бути?"... Ролі виконували: Гамлет — М. Старицький, Офелія — О. Лисенко, Полоній — М. Лисенко.⁹

За радянської влади, не зважаючи на вянучість уже кількох перекладів, з виставою *Гамлета* постійно зволікали. Можна думати, це робилося — в додаток до різних обмежень — ще й тому, що Радянський Союз дуже нагадував "данське королівство", в якому — "не все гаразд" і де, згідно з показом Шекспіра, панували підступство й лицемірство, обман і віроломство, а до того прилучався виразний національний гніт, підтримуваний комуністичним Кремлем. За таких обставин, п'єса так і не побачила сцени в довоєнний час.

Уперше поставили всього *Гамлета* у Львові, підчас другої світової війни, у вересні 1943 р., про що мовчать радянські шекспірознавці. Якось удалося львів'янам використати напруження на східному фронті й дістати дозвіл від окупантів-німців — вистава йшла 19 разів і завжди при

виповненій залі”, успіх був “справді незвичайний”.¹⁰ Роллю Гамлета виконував Володимир Блавацький, режисером був Йосип Гірняк, лібретто приготував Михайло Рудницький. (Автор цих рядків був двічі на виставі й цілком погоджується з оцінкою рецензента).

Під радянським устроєм уперше поставили українського *Гамлета* 1956 р. в Харкові, а наступного року — у Львові. Це було вже після смерті Сталіна, якого Микита Хрущов “розносив” за “культ особи”. Головну роллю виконав Ярослав Геляс, той самий, що брав деяку участь у львівській виставі 1943 р. Очевидно він покористувався досвідом мистецького керівника В. Блавацького та його грою в ролі Гамлета.

ДОПИСКА ПРО ВИДАННЯ ГАМЛЕТА

Згідно з “бібліографічним списком” *Вільям Шекспір в Українській РСР*, що його склав М. О. Мороз, а надрукували у Львові 1964 р. в кількості 60 примірників (офсетним друком із машинопису), досі вийшли у світ переклади *Гамлета* таких перекладачів: Михайла Старицького (Київ, 1882; передрук — Харків, 1928), Пантелеймона Куліша (Львів, 1899; переклад закінчено 1889 р.), Юрія Федьковича (Львів, 1902; переклад виконано 1872 р.), Віктора Вера (Київ, 1941; передрук у першому томі двотомника *Вибрані твори Шекспіра* — Київ, 1950) та Григорія Кочура (у другому томі тритомника — Київ, 1964). До цього треба додати переклад Юрія Клена (Торонто, 1960, переклад зроблено 1930 р.) У *Сучасності* (1963–64) були надруковані довгі уривки з *Гамлета* в перекладі Ігоря Костецького.

Переклади *Гамлета*, що не були надруковані: Гната Хоткевича (зроблено в двадцятих роках, рукопис зберігається у Львівському архіві), Якова Жарка (немає відомостей) і Михайла Рудницького. Останнього як перекладача не згадано в “бібліографічному списку”.

Таким чином, шість перекладів надруковано повністю, два — П. Свенцицького та І. Костецького — в уривках, а три лежать у рукописах, разом існує 11 перекладів *Гамлета* — щонайменше! Були непевні чутки про інші переклади (напр., С. Гусака та Леоніда Гребінки), але вони zostались, мабуть, не завершені. Автор цих рядків почувається до приємного обов'язку висловити щире подяку проф. Олександрові Малицькому з Калгерського університету за надсилку ксероксованої копії “бібліографічного списку”.

ПРИМІТКИ

1. М. С. Шаповалова, *Шекспір в українській літературі* (Львів: “Вища школа”, 1976), стор. 76.
2. Михайло Старицький, *Поетичні твори* (Київ: “Радянський письменник”, 1958), стор. 455. Видано в серії “Бібліотека поета”.
3. Шаповалова, стор. 85. У перевиданнях слова “закавіка” немає. Може було в рукописі та в коректі першого видання.

4. Кулішів переклад *Гамлета* був закінчений ще 1889 р., як видно з його листа до іншого перекладача: "... в мене готові до друку ось які Шекспірові твори: "Король Лир", "Кориолян", "Приборкана гоструха", "Ромео і Джульєта", "Юлій Цезар", "Багацько галасу з-нечев'я", "Макбет", "Антоній і Клеопатра", "Міра за міру", "Гамлет" ..." Лист датовано 15 квітня 1889 р., надруковано в київському журналі *Україна* (1924), стор. 88.
5. Шекспір, *Гамлет, принц данський*. Переклад П. А. Куліша. Виданий з передмовою і поясненнями Др. Ів. Франка (Львів: Українсько-руська видавнича спілка, 1899), стор. XX–XXI. При цій нагоді треба згадати, що Шекспірові твори, з мови британської мовою українською поперекладав П. А. Куліш вийшли в світ у Львові 1882 р., але тут не було *Гамлета*. Лише переклади п'єс *Отелло*, *Троїл та Крессіда* й *Комедія помилок* уміщено в цьому виданні, що мало підназву "том первий".
6. Шаповалова, стор. 72.
7. Уїльям Шекспір, том 2 (Київ: "Дніпро", 1964), стор. 410–11. Це видання мало 5.000 примірників. Із шеститомника, що виданий у Києві 1984–86 рр. накладом 68.000 примірників, дісталися на Захід покищо лише перший і другий томи. *Гамлета* вміщено мабуть у якомусь наступному. Не відомо, чи то переклад Г. Кочура, якого переслідували після погрому 1972 р., коли багато правозахисників заарештовано, ув'язнено або заслано до таборів каторжної праці в Сибіру.
8. Юрій Клен, *Твори* (Торонто: Фондація імени Юрія Клена, 1960), т. 4, монолог на стор. 106–107.
9. Ірина Ваніна, *Шекспір на українській сцені* (Київ: Держвидав, 1958), стор. 23. Перероблена й поширена, ця праця з'явилася вдруге 1964 р. під назвою *Українська шекспіріана*. Перше видання мало всього 750 примірників, друге — 1.000. В *Українській радянській енциклопедії* — помилкова дата першої вистави — 1878 р. (вид. 1964 р., том 16, стор. 301).
10. Остап Тарнавський, "Гамлет на українській сцені", *Сучасність*, 1973, ч. 10 (154), стор. 92. До статті додано знятки та відбитку афіші прем'єри з 21 вересня 1943 р.

Додаткова примітка: У статті "Шекспір у творчості Лесі Українки" (*Слов'янське літературознавство і фольклористика*, 1973, випуск 8) М. С. Шаповалова розглядає звертання поетки до "Шекспірових мотивів, образів і прийомів", зокрема наголошує "роль творчості в житті поета і суспільне призначення мистецтва" в її поезії "To be or not to be" (стор. 26–27).